

Olle Jonsson, Länsstyrelsens miljöförvaldsenhet, har gjort sammanställningen av naturvärden. Resultaten bygger på granskning av litteratur, inventeringar och annat källmaterial.

Länsstyrelsens kulturmiljö- och miljöförvaldsenhet planerar att gemensamt utifrån denna sammanställning välja ut områden som i en kommande fördjupning utreds vidare med bl.a. fältarbeten och fördjupade kartstudier.

Kulturvärden på Omberg

Kända kulturmiljövärden på Omberg från olika tidsepoker sammanfattas i figurena 1-6 (bilagor).

Omberg i saga och sägen

Omberg, drottning Ommas sagoberg, har varit en mytomspunnen plats så länge människor har funnits i dess närhet. Ett urval sägner presenteras här, men ännu fler finns att läsa t ex i Paul Karlssons bok Omberg i sägen och verklighet (Karlsson 1982).

Sjelva namnet Omberg har flera förklaringar. Förutom den drottning Omma som vanligen förknippas med berget nämns ibland förleden Om som en variant av Omi, ett av guden Odens många namn. Omma i betydelsen ånga är en annan vanlig förklaring, då berget ofta står inhöljt i dimma, "ommar" d.v.s. ångar.

Den sägenomspunna drottning Ommas huvud liknade en berguvs eftersom hon alltid bar en huva med hål för ögonen och två tofsar på hjässan. I likhet med asagudarna var hon odödlig och till henne offrade man för god jakt. Ommas borg eller slott låg i fornborgen Borgs udde eller möjligen vid fornborgen Hjässan. Omma blev odödlig genom att hon fick ett flickebarn från bygden att skola upp till ny drottning när hon började bli gammal. I utbyte mot flickorna fick familjerna skydd i Ommas borg vid ofred. Den sista drottningen blev mördad av sin far när han ångrade sig och ville ha sin flicka tillbaka. Efter mordet lyfte han på slöjan och såg att det var sin egen dotter han dödat. En variant på berättelsen om flickebarnen beskriver hur drottningen rövar bort bygdens vackraste flicka som sin efterträderska. En smed vid namn Granmar smidde då den finaste port han kunde åstadkomma för att lämna som lösen och därmed skulle flickan få komma tillbaka. Men det var förgäves – dörren blev kyrkport i Rogslösa när drottning Omma nekade att ta emot den.

Porten i Rogslösa kyrka är enligt en annan sägen kommen från det svinhus drottning Omma hade i närheten av sitt slott på Borgs udde. Det skall t o m synas märken efter svinens tänder i dörrens nedre hörn. Ytterligare en berättelse talar om de många trollen som bodde på Omberg och var Ommas undersåtar. En gång skulle de ordna en bröllopsfest och bjöd in alla troll, utom de i Västergötland. Västgötatrollen kom då objudna, och som hämnd för att de inte blivit bjudna slängde de vigvatten på de festdeltagande trollen. Vattnet var stulet från Rogslösa kyrka och det förvrängde synen på trollen så till den milda grad att de började slå ihjäl varandra. Rogslösabor som kommit för att titta på bröllopet passade då på att stjäla trollens fina svinhusdörr, som de sedan satte in i sin nya kyrka i Rogslösa.

Bergstupet Rödgavel har fått sitt namn av de röda färgskiftningarna, men är även namnet på en jätte som var god vän med jättekvinnan, drottning Omma. Hon hade också en annan vän, som en dag kom ridande över isen från Västergötland och skulle ta språnget uppför berget på vars krön Omma satt och väntade. Tyvärr missade jättehästen språnget och slog hoven i bergväggen, ramlade tillbaka ner på isen och så försvann både häst och ryttare i djupet. Omma brast i gråt och det är hennes tårar som sedan dess ständigt rinner ner i grottan. Där hästhoven slog i berget finns en oval fördjupning som sedan betraktats som ingången till förtrollade trädgårdar. En annan västgöte, jätten Per i Tiveden, har lämnat spår efter sig i form av ett flyttblock, Pers sten vid en krök av Sjövägen. Per slungade blocket tvärs över Vättern för att krossa kyrkklockorna i Heda, vars ringande irriterade honom.

Rödgavels grotta befolkades förr av troll. De försvann då den sista trollpackan bad traktens präst att döpa hennes ungar. Prästen accepterade, men tog för säkerhets skull med sig klockaren som var en stor

och stark karl, men tyvärr med ett mycket dåligt ölsinne. Prästen och klockaren drack sig ordentligt fulla på trollens goda öl, sedan slog klockaren ihjäl samtliga troll med den gamla släktklubban.

Flera platser och bildningar på berget har traditioner knutna till sig, hit hör t ex Måkebergen, som enligt traditionen utgjort en ättestupa. På Drottningkullen stod drottning Kristina på pass under en jakt. Hälle källor uppstod efter att tre flickor dödats på platsen, dikesrenen är sedan dess alltid vattenfylld. Vid dessa källor samlades förr i tiden mycket folk för att genom offrande och drickande bota eller förekomma sjukdomar, traditionen var dock ur bruk redan under början av 1800-talet. Andra platser som ofta nämns är Oxbåset, där västgötarna drev ner och slaktade boskap som stulits på berget och Fläskhålorna, där mat gömdes undan vid ofredstider.

Traditionen att samlas på Omberg just vid pingsttid går mycket långt tillbaka i tiden. Traditionen säger att seden inleddes med förfädernas blotfester under hednatiden. Med tiden förändrades festerna och utvecklades under 1800-talet till något som mest liknade stora marknader med karuseller, dansbanor och andra förnöjelser. Numera inriktas festen på annandag pingst mer mot sång och musik, med inslag av gamla kampsporter som dragkamp.

En av de mest kända berättelserna från Omberg är hur kung Sverker den äldre år 1156 blev mördad av sin stallare vid Alebäcksbro. Mordet skedde under färden till julottan i Västra Tollstads kyrka. Den danske prinsen Magnus Håkansson, som p.g.a. sin härstamning från Inge d.ä. gjorde anspråk på det svenska riket, misstänktes som anstiftare av mordet. Säkert var detta ett av många politiska mord under det oroliga 1100-talet. Mördaren skall ha fått en grym avrättning - han nedsänktes bit för bit i kokande bly.

Flera naturformationer beskrivs målande i texten till 1716 års karta:

Ifrån Borgsudd som är norra änden på Omberg till Svarteborgsudd, är allt branta och höga berg med mörka håll vid vattugången liksom välvda källare. Ifrån Svarteborgsudd till Ahnudden är likaledes branta och höga berg. Ifrån Ahnudden och allt bortåt Västra Väggar äre fast höga och branta berg, Måkebergen kallade, därest fiskemåsar och andra sjöfåglar hava sina nästen, som ingen dem tillkomma eller röra kan.

..varvid först är att märka en hög bergsklint, Gråkarlen kallat, i anseende som en grå gammal gubbe och icke långt därifrån en bergsklint Predikstolen benämnd, vrider sig ifrån de andra bergen liksom en predikstol: något stycke därifrån kommer att visa sig på höga bergsklinten en Jungfru med snedskuren nattrock, och vänder sig liksom karlen till predikstolen och höra bägge liksom en sten: vad av denne stumme predikstolen talar.

Vy från Ombergs krön. Foto: Carl Curman

Stenålder (ca 7000 – 1800 f Kr)

Ombergs dragningskraft var inte mindre på stenåldersmänniskorna än på dagens. De spår vi känner till från denna tid visar en plats av stor betydelse under stenåldern. Kring Ombergs fot finns förutom gravar och talrika fynd bl.a. en megalitgrav, en dös, som är den enda hittills kända i sitt slag öster om Vättern. Här finns också Alvastra pålbyggnad – ett av den yngre stenålderns märkligaste byggnadsverk.

Megalitgraven upptäcktes vid sprängningsarbeten på åkern år 1916. Vid arbetet blottlagdes en hel del skelettdelar, och arkeologer kopplades in. Till en början var man övertygad om att man funnit den sägenomspunna avrättningsplatsen för kung Sverkers mördare. Men vid senare undersökningar stod det klart att benen var av neolitiskt ursprung och härstammade från ett 15-tal individer, både män och kvinnor. Ytterligare två stensättningsliknande anläggningar flankerar den undersökta dösen. Dessa, nu anläggningar anses kunna dölja megalitgravar (Janzon 1984).

Pålbyggnaden i Dagsmosse upptäcktes år 1908, och har varit föremål för flera undersökningar ända fram till 1980. Byggnadsverket saknar motstycke i Sverige, motsvarigheter kan sökas i bl.a. Italien och Schweiz, möjligen även i de danska sk Sarupsanläggningarna. Idag tolkar man påbyggnaden som en rituell centralplats, med tämligen kort användningsperiod (Browall 1984).

Runt Tåkern finns många stenåldersboplatser. I detta sammanhang hamnar de utanför själva analysområdet men ger en god bild av områdets intensiva utnyttjande under denna tid. Inom analysområdet ligger däremot flatmarksgravfältet vid Tyskeryd. Här finns minst tre stenåldersgravar och fynd av bl.a. hommetkrok, keramik, flintkärna. Schakten fylldes igen när man konstaterat gravarna och inga anläggningar har alltså undersökts. Flera stenåldersgravar är kända i nära anslutning till Omberg.

Bronsålder (1800 – 500 f Kr)

Hällristningskomplexen i Norrköpingstrakten, vid Linköping och området vid Hästholmen bildar Östergötlands centrala tre bronsåldersmiljöer. Vid Ombergsområdet finns bronsålderslämningarna främst kring Alvastra och söderut, mot Hästholmen, men även längre norrut finns lämningar efter bronsåldern i form av en holkyxa i brons. I Alvastratrakten är endast mindre arkeologiska utredningar gjorda, men resultaten indikerar en bronsåldersboplatser av omfattande utbredning.

Järnålder (500 f Kr – 1050 e Kr)

De gravar och gravfält som idag är synliga ovan mark är samtliga generellt daterade till järnåldern. Till denna period får även de tre fornborgarna räknas, även om såväl deras funktion som datering ofta diskuteras. Traditionellt dateras de till folkvandringstid, och syftet skulle vara att bygga en skyddad plats dit befolkningen i området kunde ta sin tillflykt vid orostider. Man har även funderat på om en del av fornborgarna, skulle kunna utgöra tidiga (medeltida) djurgårdar. Dessa anläggningar var ända från tidigmedeltid vanligt förekommande i Europa. Ofta använde man öar, men exempel på inhägnade jaktmarker/djurgårdar finns också (Andrén 1997).

Det goda kommunikationsläget, den bördiga jorden och de varierade naturförhållandena skapade ekonomiska förutsättningar för en rik centralbygd. En etablerad krigararistokrati fanns redan under den äldsta järnåldern. Under vikingatid och tidig medeltid är Ombergs södra del ett av de viktigare områdena när kungamakten etablerades. Den stora sociala skiktningen har resulterat i framväxten av välbärgade stormannafamiljer från vilka de tidiga kungarna hämtades. Under den här perioden – yngre järnålder och tidig medeltid – är Omberg en central bygd i ett område som omfattar stora delar av Götaland.

Klosterepoken (1143 – 1527)

Trakten nedanför Omberg blev på 1100-talet ett centrum för den sverkerska kungaätten. Samtidigt kom Östergötland att spela en avgörande roll i Sveriges historia. På 1130-talet valde nämligen svearna en östgötsk storman, Sverker, till kung. Detta skedde sedan Inge d y, den siste av den uppländska stenkilska ätten, avlidit – enligt traditionen förgiftad vid ett besök i Vreta. Sverige hade nu två konungaätter, den sverkerska och den erikska. Med kung Sverker kom Östergötland i centrum för rikspolitiken, inte minst tack vare det nybildade Linköpings stift. Nu grundades Alvastra kloster och den sverkerska kungsgården. Av kungsgården syns idag endast två trappor som leder ner till en krypta. Kryptan kan ha varit ett kapell under det borgtorn som utgjorde kärnan i kungsgården. Inte långt därifrån ligger Sverkerskapellet, som tjänat som minneskapell och möjligen även som gravplats för Sverker d ä. Han gravsattes troligen här, men flyttades till klosterkyrkan. Under Sverkers son och

efterträdare, Karl Sverkersson, genomdrevs äntligen den länge diskuterade ärkebiskopsfrågan. Sätet förlades till Uppsala, men en präst från Östergötland skulle bli den första ärkebiskopen. Munken Stefan från Alvastra valdes, och valet stadfästes av påven Alexander 1164.

Under Sverkers tid grundade franska cisterciensermunkar Alvastra kloster. Det skedde på mark som hans gemål, drottning Ulfhild, fått i morgongåva. Alvastra och Nydala är Sveriges första kloster, båda grundade år 1143. Alvastras klosterkyrka stod klar 1185. Munkarna hade kvarn, garveri och tegelbruk. Intill klostret odlades fruktträd och grönsaker på ett så nydanande sätt att Alvastra kan räknas som Sveriges första trädgårdsskola. I mitten av 1300-talet kan uppemot 200 personer ha levt innanför klostermurarna. Genom donationer och nyodlingar hörde så småningom flera hundra hemman till klostret. På Omberg brukade munkarna gårdarna Höje, Stocklycke, Portbola, Elvarum och Elstorp (se bilaga 2).

Vid reformationen år 1527 drog Gustav Vasa in kyrkans egendom till staten, så även Alvastra kloster med alla ägor. Sägner berättar att munkarna gömde undan silver för att undvika att detta togs i beslag. Munkarna skall även haft en murgrönegång som ledde från klostret i en spricka rakt genom Omberg till Rödgavels grotta. Enligt traditionen gömdes värdesaker i delar av denna gång, som så småningom, p.g.a. murgrönans växtkraft, raserades.

Klostret blev, sedan det indragits till kronan, närmast vandaliserat. Härifrån togs sten både till Gustav Vasas slott i Vadstena och Per Brahes Visingsborg.

År 1567 tågade danskarna under fältöverste Daniel Rantzau norrut från Halmstad. Under den tid de var i Östergötland lär över 700 gårdar ha ödelagts. Den 13 november brändes Alvastra klosterkyrka, och två dagar senare antändes Vadstena.

Djurgårdsepoken (1605 – 1805)

När kyrkans alla egendomar drogs in till staten år 1527 ingick Alvastra klostrets ägor bland dem. Idén om en kunglig djurgård väcktes av Gustav Vasas son, Johan III, som gärna ville ha en lustgård här. Ombergs rika djurliv hade under hela medeltiden varit välkänt och givit god jaktlycka åt bland annat Bjälboätten, som utgick från Vadstena. Planerna på en kunglig jaktpark förverkligades omkring år 1605 av Karl IX, och år 1618 fick ståthållaren på Vadstena slott i uppdrag att se till att området inhägnades. I samband med bildandet av djurgården avhystes fem f.d. klosterhemman, Höje, Stocklycke, Elvarum, Elstorp och Portbola. Dagsholmen (Holmen) tillföll Djurgården under drottning Kristinas tid (1652) genom byte med Hans Kyle på Kyleberg. Uppgiften att bygga den nära 16 km långa gärdesgården lades ut på folket i häraderna nedanför berget. Till hjortarnas vinterfoder anslogs tre ängar, vid Holmen i Dagsmosse, Ellstorps- och Elvarumsängarna, men ofta måste större förråd anskaffas genom landshövdingeämbetets försorg.

Inte förrän år 1652 var hela Djurgården inhägnad, totalt 5 900 tunnland, där förutom berget även ett stort område med bl.a. Dagsmosse ingick. Omberg blev en av landets största djurgårdar (som jämförelse omfattade Djurgården i Stockholm 450 tunnland). De avhysta hemmanen Höje och Stocklycke reserverades för djurgårdens inspektör och djurvaktare. Övriga hemman revs men de öppna markerna kring dem bibehölls för att ge foder åt det kungliga viltet. Fyra lador byggdes för hjortarnas vinterfoder, och när det var dags för utfodring lär djuren ha sammankallats med klubbslag mot laduväggen. Särskilda grindtorp för ledvaktarna byggdes vid de fem öppningarna i hägnet: Västra, Södra, Norra, Dagsholms och Brottsledet. En hel del personal krävdes för att hålla Djurgården i skick, Riksjägeristaten för år 1660 räknar upp följande personal för Östergötland: 1 hejderidare, 8 skogvaktare, 1 raphönsfångare med 1 dräng, 1 djurvaktare vid Omberg, 2 ledvakter (grindvakter vid hjorthagen), 5 drängar, 1 djurvaktare vid Linköping, 3 drängar, 7 skogvaktare.

Bygdens folk hade ett betungande arbete med att hålla hägnet i gott skick. Dessutom ålades de att hålla vakt och vid behov jaga och döda de rovdjur som under snörika och kalla vintrar lätt kunde ta sig in i hägnet, antingen via snödrivor mot staketet eller över Vätterns is. Uppgifterna var krävande och röster höjdes för att Djurgården skulle upphöra. Genom ett kungligt brev från 1787 befriades befolkningen från kravet att underhålla stängslet, och beslutet att helt lägga ner Ombergs djurgård kom den 24

december 1805, efter det att en "konsult från Stockholm", Israel Ström, räknat på kostnaderna för de två alternativen nedläggning eller reparation. Då hade parken varit i drift i 200 år, och antalet hjortar minskat från ca 400 till ett 60-tal. De flesta av dessa djur som fångades in, auktionerades ut. Många av dem transporterades till den kungliga Djurgården i Stockholm. Kronhjortar återinplanterades i mindre skala år 1974. Idag finns en liten stam på berget.

Sannolikt täcktes Omberg vid Djurgårdsepokens slut av en gles naturskog, bestående av gran och enstaka ekar och andra lövträd samt bokdungar i bergets södra del. Djurgårdens nedläggande innebar inte att skogen fredades mot betning och hårt utnyttjande, för fortfarande gällde den urgamla beteshävd som aldrig bröts ens genom Djurgårdens långa tillvaro. Detta är en intressant omständighet som visar att skogsbetet på berget var en tillgång av mycket stor betydelse. I början av 1800-talet försåg kronoberget näraliggande hemman med 1 100 à 1 200 lass skog och sommarbete för lika många hästar och boskaps kreatur. Redan Linné påpekade att Djurgården utsattes för alltför hårt betestryck och därför var i dåligt skick.

Så småningom blev skogen befriad från de stora skarorna betesdjur och även från slättgårdarnas rätt till virkesfångst. Detta skedde genom att en del hemman tilldelades angränsande mark på Omberg med full äganderätt i utbyte mot servitutsrätten. Vidare minskades rätten till bete genom beslut under 1800-talet och början av 1900-talet och de sista betesdjuren försvann från skogen 1938.

Skogsskoleepoken (1859 – 1934)

Våren 1859 beslutade skogsstyrelsen att en skola för utbildning av skogsvaktare för statens räkning skulle uppföras på Omberg, på överjägmästarebostället Höjes ägor, som tillhörde Ombergs kronopark. Den 1 oktober började verksamheten, en ettårig kurs med sex lärlingar, i den ännu inte fullt färdigbyggda skolan. Lärare var revirförvaltaren och överjägaren Carl Magnus Sjögren och skogsrättaren David Gyllenhammar.

Den 8 juli 1861 brann skolhuset ner, men verksamheten fortsatte i jägmästarebostaden. Den 15 september 1863 togs det nya skolhuset i bruk, nu med tio elever.

Den 1 juli 1886 utökades skolans kurser. Förändringen krävde ökade utrymmen, därför byggdes skolhuset på med ytterligare en våning samtidigt som ett nytt hus uppfördes, skolan fick då det utseende den har idag.

Jägmästare Thorvald Grinndal tillsattes som föreståndare år 1915, och blev den siste på tjänsten fram till skolans nedläggning år 1934. Sjövägen fram till Borghamn sattes i stånd under Grinndals tid som rektor. Sjövägen kom främst till för skogsbrukets skull, genom att ansluta tvärgående skogsvägar till den nya vägen blev det enklare att forsla ner timmer från berget. Tillyvägen (namn från en vägbyggare) och Bramsens väg (dansk jägmästare) är ett par sådana vägar. Från Sjövägen fraktades timret till hamnen i Stocklycke, varifrån det skeppades iväg, ända fram på 1950-talet. Långebergsvägen löper parallellt med Sjövägen, men har betydligt äldre, möjligen förhistoriska, anor. Till Brotsledet leder även Vallgatan (namnet antyder en tidigare användning som fägata).

Under skogsskoleepoken skedde bl.a. talrika försöksplanteringar med importerade trädslag. I januari 1921 brann jägmästarebostaden, och året därpå uppfördes den nuvarande byggnaden.

Torpen (1600/1800-tal)

Den övervägande delen av torpen på de kartor som använts i detta arbete etablerades sannolikt under Djurgårdsepoken. De fem ledvaktaretorpen hör självklart hit, men säkert behövdes många fler torpare för att sköta höbärgning och andra sysslor som hörde djurskötseln till.

Mer svårbedömt är Sörgärdet, som beskrivs som ett torp på 1716 års karta, men i akten framgår det att det tidigare varit Stocklyckes mark. Något som också namnet antyder (södra gärdet). Detta torp kan ha haft med skötseln av Stocklyckes marker att göra. Djurvaktaren hade ju Höje som tjänstebostad, men fick även Stocklyckes avkastning som lön.

På senare kartor har flera torp tillkommit på Omberg, främst längs bergets fot. Häradskartorna över Dals och Lysings härad från år 1881 visar något 25-tal torp förutom de tidigare ledvaktarboställena. Ytterligare en stor mängd torp ligger strax nedanför berget, kring nuvarande väg 50.

Sannolikt finns ett samband mellan de iakttagna områdena med fossil åkermark (jämför kartan över analysområdet) och den intensiva torpperioden.

Referenser

Litteratur

- Andrén, A. 1997. *Paradise lost. Looking for Deer Parks in Medieval Denmark and Sweden*. Visions of the Past. Trends and traditions in Swedish Medieval Archaeology. Red Andersson, H., Carelli, P. Ersgård, L. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 24. Stockholm.
- Anonym. 1983. *Mycket sång och musik på annandag hjässe*. Artikel i Östgötacorrespondenten 3/5 1983.
- Bohman, J. 1829. *Omberg och dess omgivning*. Linköping.
- Browall, H. 1984. *Alvastra pålbyggnad. Social och ekonomisk bas*. Theses and papers in North-European archaeology 15. Stockholm.
- Hassler, O. 1990. *Vadstena och Omberg i andras ögon*. Stockholm.
- Hedberg, O. 1949. *Vegetation och flora inom Ombergs skyddsområde*. KVA:s avhandlingar i naturskyddsärenden 5.
- Holmström, M. o Tollin, C. 1990. *Alvastra klostrets äldre godsinnehav*. I heliga Birgittas trakter. Dahlbäck, G. Red. Uppsala.
- Janzon, G. O. 1984. *A megalithic grave at Alvastra in Östergötland, Sweden*. The archaeology of Carrowmore. Theses and papers in North-European archaeology 14. Burenhult, G Red. Stockholm.
- Linné, C v. 1991. *Öländska och Gotländska resa år 1741*. Borås.
- Noreen, S. 1983. Östergötland. Helsingborg.
- Pettersson, B. och Samuelsson, B. 1994. *Omberg. Den blommande arken*. Stockholm.
- Ridderstad, A. 1914. *Östergötlands historia I. Från äldsta intill nuvarande tid*. Stockholm.
- Rörby, G. 1981. *Historien om Ombergs skogsskola*. Artikel i Östgöra Correspondenten 8/10 1981.
- Storm, G. 1990. *Sten födde Borghamn*. Vadstena.
- Sträng, G. 1982. *Rogslösa kyrkas berömda dörr*. Artikel i Östgöta Correspondenten 1/6 1982.
- Svensson, P-E. 1982. *Nu har trollen flytt från Omberg*. Artikel ur Året Runt nr 52, 1982.
- Topelius, C. 1984. *Sällsamheter i Östergötland, del 2*. Kristianstad.

Muntliga källor

- Browall, Hans. Statens Historiska Museum, Stockholm.
- Persson, Anders. Skogsvårdsstyrelsen, Linköping.
- Frölich, Lars. Naturguide, Omberg.

Kartor

- Historiska kartöverlägg, upprättade av Elisabeth Essen och baserade på:
- 1639 - 40 års karta över Höje, LMV Gävle, forskningsarkivet, akt D10:91
  - 1691 års karta över Alvastra, LMV Gävle, forskningsarkivet, akt D13:14-15
  - 1716 års karta över Ombergs Djurgård, LMV Gävle, forskningsarkivet, akt D143-15:2
  - 1787 års karta över Dagsmosse, LMV Gävle, forskningsarkivet, akt D143-2:1.
- Häradskartan över Dals och Lysings härad, år 1881.